

Jätkusuutlikkuse poliitiline mõõde

Marju Lauristin (RiTo 14), Tartu Ülikooli sotsiaalse kommunikatsiooni erakorraline professor

Eesti vajab terviklikku visiooni, mis oleks sotsiaal-ökoloogiline, käsitleks kogu loodus-, sotsiaalsed, majandus- ja kultuurikeskkonda tervikuna ning tagaks eesti rahva eluvõime ja arengu pikema aja jooksul.

Teadlastel on looduskeskkonna säästmise vajadust poliitikuile kergem mõistetakse teha kui põhjendada, miks on tarvis niisama suurt hoolivust inimkeskkonna suhtes. Võib-olla on asi selles, et igapäevale, kes on läbi elanud tormi, tulekahju, maavärina või uputuse, on koolis käimatagi selge, et loodusseadused ei sõltu inimestest. Üha suurenevaid kulutusi inimtegevuse kahjulike keskkonnamõjude vältimiseks või heastamiseks peetakse paratamatuks. Kõik tunnistavad, et keskkonnakaitse vajab keerukaid tehnoloogiaid ja suuri ressursse ning eelkõige teadmisi, tahet ja oskust neid vahendeid rakendada.

Kahjuks pole märgata samasugust teadlikkust ja konsensuslikku valmisolekut kulutada vahendeid vaimse ja sotsiaalse elukeskkonna saastamise ärahoidmiseks ning inimkapitali kvaliteedi edendamiseks ja säästlikuks kasutamiseks. Ühiskonna ja kultuuri jätkusuutlikkuse pärast hakatakse muretsema alles välise ohu korral. Omaenda või oma kaaskodanike tegevusest sündivat sotsiaalse ja vaimse keskkonna reostust ning inimkapitali raiskamisest tingitud ohtu rahva kestmisele ei taheta mõista ega tunnistada. Niisamuti ei osata hinnata kadusid, mis tulenevad harimatusest, kultuuritusest, ebaeetilisusest, sallimatusest, sotsiaalsetest konfliktidest ja koostöö puudumisest. Püüded tuua Eestisse põhjamaalikku arusaama hoolivast riigist ei ole langenud eriti vastuvõtlikule pinnale. Tegutseme oma sotsiaalse keskkonna suhtes peost suhu elava vähese haridusega maarahva kombel, oskamata või tahtmata piirata omakasu tagajärgi ühiskonnale ja ära hoida vaimse keskkonna saastumist. Värsked näited on seotud Tallinna arengu andmisega kinnisvaraäri huvide meelevalda või Tallinki juhtide kultuuritu ja hoolimatu käitumise muutumisega kogu Eesti ettevõtluse mainet kahjustavaks rahvusvaheliseks kõneaineks.

On aeg kriitiliselt analüüsida ühemõõtmelise turumajandusideoloogia domineerimise seost sotsiaalse ja vaimse keskkonna muutustega, millel on olnud Eesti jätkusuutlikkusele saatuslikke tagajärgi: perekonnainstitutsiooni lagunemine ja sündimuse vähenemine, suur sotsiaalne ebavõrdsus, narkomaania ja HIV-nakkuse levimine, vene vähemuse enklaavistumine, kodanike võõrdumine riigist. Euroopa Liidu avatud tööturg on neile probleemidele lisanud ajude ja töökaite äravoolu ning ettevõtjate suureneva surve võõrtööjõu sissetoomiseks kolmandatest riikidest.

Ehkki kõigist neist probleemidest räägitakse ning mõne suhtes kavandatakse ka konkreetseid samme, kasvab avalik rahulolematuse Eesti arengu tervikliku visiooni puudumise tõttu. Arvan, et selline visioon peaks olema sotsiaal-ökoloogiline, käsitlema terviklikku loodus-, sotsiaalsed, majandus- ja kultuurikeskkonda, mis tagab eesti rahva eluvõime ja arengu pikema aja jooksul. Seda visiooni saab kujundada lähtudes arusaamast, et inimühiskonna eluvõime määravad lõppkokkuvõttes sama ranged seaduspärasused kui need, millega tuleb arvestada looduslike ökosüsteemide säilivust silmas pidades. Ka siin saame

rääkida taastuvatest ja taastumatutest ressurssidest, saastumisest ja isepuhastumisvõimest, välistest mõjudest ja sisemisest jätkusuutlikkusest.

Säästev Eesti 21 – liiga keeruline strateegia?

Riigikogus 14. juunil 2005 vastu võetud Eesti jätkusuutliku arengu riiklik strateegia „Säästev Eesti 21” oli esimene institutsionaliseeritud katse rakendada säästva ehk jätkusuutliku arengu mõistet süsteemselt majanduse, kultuuri, sotsiaalsete suhete ja looduskeskkonna seoste väljatoomiseks ja sellest lähtudes visandada strateegilise arengu juhtimisele uus lähenemine. Paraku jäi selle olulise teksti arutelu ja vastuvõtmine Riigikogu otsusena ülimalt formaalseks. Riigikogu ettevalmistamatust Eesti jätkusuutliku arengu probleemide sisuliseks aruteluks tunnistas menetluse juhtivkomisjoni (keskkonnakomisjoni) tollane esimees Jürgen Ligi strateegia esimesel lugemisel 1. juunil 2005: „...eks see ole ikkagi natukene kinni inimeste senises ettevalmistuses, senises kogemuses. Me võime väga tihti märgata, et tegelikult ei haara mitte ainult keskmine kodanik, vaid ka keskmine Riigikogu liige või isegi keskmine komisjon maailma kompleksust. Ja eks me sellepärast olemegi suuresti probleemide käes, et see kompleksus on väga keeruline.” (Riigikogu 2005. aasta 1. juuni istungi stenogramm.)

Rahvasaadikute raskusi keerukaid arenguprobleeme komplekselt mõista illustreerib kultuurikomisjoni soovimatus hakata kinni strateegias pakutud võimalusest esile tuua kultuuris (sealhulgas hariduses ja teaduses) toimuvate protsesside määravat rolli nii ühiskonna elukvaliteedile, keskkonnateadlikule käitumisele kui ka sotsiaalsele sidususele ning teadmispõhisele innovatiivsele majandusparadigmale ülemineku jaoks. Kumatigi ei pidanud kultuurikomisjon vajalikuks strateegia sisulist arutelu Riigikogu tasandil.

Strateegia tekstis tõstatatud põhimõttelist küsimust Eesti senise ühemõõtmelise majanduskeskse arenguparadigma jätkusuutlikkusest järgmistel kümnenditel praktiliselt ei arutatud. Ometi võeti vaidlusteta (läbi lugemata?) vastu dokument, mis osutas selgesõnaliselt vajadusele loobuda valitsevate erakondade monopoolsest rollist Eesti pikemaajagset arengut puudutavate otsuste kujundamisel, luues selle asemele kodanikuühiskonna ja sõltumatute analüüsikeskuste kaasamisele rajatud strateegiliste otsuste väljatöötamise konsensusliku mehhanismi, mille keskpunktiks võiks saada Riigikogu strateegilisi otsuseid ettevalmistav nn tulevikukomisjon. Arutelu sellise võimaluse üle jäi aga põgusaks ega viinud konkreetsete otsusteni. Võib arvata, et selline radikaalne muutus, mis oleks vähendanud Eesti poliitika erakondadekesksust, ei vastanud parteipoliitikute huvidele.

Riskiühiskond tingib poliitika muutumist erakonnakesksest kodanikekeskseks

Koos industriaalühiskonna muutumisega postindustriaalseks ehk postmodernseks ühiskonnaks väheneb klassikaliste poliitiliste institutsioonide, sealhulgas erakondade roll ning otsitakse uusi, paindlikumaid ühiskonnaelu korralduse vorme. Üleskutsed muuta valitsemisparadigmat vähem erakondadekeskseks ning rohkem kodaniku- ja teadmuskeskseks on kooskõlas uute arengutega. See pole ainult poliitiline loosung, vaid lähtub sellest, et tänapäeva Euroopas ja ka Eestis kujundavad kapitalistlikku ühiskonda mitte 19. ja 20. sajandi mallid, vaid üleilmse postindustriaalse arengu hoovused. Erakondliku

poliitika taastamine, lääne demokraatia alusstruktuuride restaureerimine oli kommunistliku üheparteilise diktatuuri järgse siirdeajastu paratamatu koostisosa. Kuid juba 1990. aastate lõpukümnendel hakati läänes üha rohkem rääkima vajadusest täiendada ja raputada kivistunud parteipoliitikat sotsiaalsete liikumiste ja valitsusväliste kodanikuühiskonna võrgustike abil. Eriti radikaalseid ja uuenduslikke ideid pakub selles vallas refleksiivse modernsuse ja riskiühiskonna ideestik, mida on arendanud tänapäeva Euroopa juhtivad sotsioloogid Anthony Giddens ja Ulrich Beck (Beck, Giddens, Lash 1994). Ka Riigikogu poolt heakskiidetud strateegia "Säästev Eesti 21" käsitleb Eesti ühiskonna jätkusuutlikkuseks sobiva juhtimismudeli probleeme postindustrialse riskiühiskonna kontekstis.

Materiaalne heaolu ei vähenda riske

Riskiühiskonna kontseptsiooni keskne idee on üleilmastunud kõrgtehnoloogilise ühiskonna suurenenud vastuvõtlikkus looduskatastroofide, tehnoloogiliste häirete, majandusriskide ja inimliku ekslikkuse või kuritahtlikkuse tekitatud ning kiiresti ülemaailmse ulatuse võtvatele keskkonnaohtudele. Kasvav materiaalne heaolu ei vähenda riske, vaid suurendab neid. Kogu ühiskonna rikkuse kasv jätab lahendamata ebavõrdsuse probleemid, sest üldise heaolu ühtlane kasv ei vähenda heaolu suhtelist erinevust. Seetõttu ei vähene ka sotsiaalsed riskid, küll aga tugevneb individualistlik hoiak, püüd tagada ennekõike isiklik turvalisus. Riskiühiskonnale iseloomulikku individualismi seostab Ulrich Beck mitte tarbimisliku hedonismiga, vaid üksikisiku suurema vastutusega ise ohtudega toimetulekuks lahendusi leida. Igaüks peab suutma riske hinnata ja oma võimaluste piires neid ennetada. Riskidega toimetulek sõltub vähem keskest juhtimisest ja rohkem individuaalsest käitumisstrateegiast ning võimest kiiresti koostöövõrgustikke luua ja autonoomselt tegutseda, riiklikele turvameetmetele lootmata.

Riskiühiskonna keskne omadus on suur refleksiivsus. See tähendab enese- ja keskkonnateadlikku hoiakut, valmisolekut muutuvale olukorrale kiiresti reageerida, inimtegevuse ohtlike tagajärgede ennetamisele suunatud vaimset erksust. Riskiühiskonnas muutub poliitilise tegevuse iseloom: oma tähtsust kaotavad massiivsed ja väherefleksiivsed klassikalise esindusdemokraatia institutsioonid, esile kerkivad spontaansed liikumised, probleemile orienteeritud tööühmad, dünaamilised mõttekojad. Traditsioonilise, jäikadesse raamidesse surutud parlamendipoliitika kõrval hakkavad ühiskonna arengut üha enam kujundama probleemikesksed surverühmad ja liikumised, mitteformaalsed ekspertgrupid, oma muredele lahendusi otsivad kodanikeühendused. Nende tegevusväli pole professionaalne poliitika, vaid seda alt üles mõjutavad „aluspoliitika“ (subpoliitika), teatud valdkondade arengut määravad aktsioonid, kokkulepped ja algatused. See tähendab, et ka poliitikas asenduvad eelnevale industrialsele modernsusele omased hierarhilised võimusuhted ja jäigad positsioneerid postmodernsele ühiskonnale iseloomulike „voolavate“, jäiku vastandusi ületavate *ad hoc* koostöösuhetega. Info- ja otsustusmonopolid lagunevad, asendudes sõltumatute ekspertkogude ja detsentraliseeritud võimumehanismidega.

„Tänapäeval lagunevad monopolid, mis tekkisid koos industriaalühiskonnaga ning on selle institutsioonidesse sisse ehitatud, *lagunevad monopolid, kuid ei varise kokku maailmad* –

teaduse ratsionaalsusemonopol, meeste karjäärimonopol, abielu seksuaalsusemonopol, poliitika poliitikamonopol.” (Beck 2005, 290.)

Kõrgendatud riski olukorras ei pruugi eilne teadmine täna enam rakendatav olla, väheneb „tunnustatud autoriteetide” võim, eile kindlana tundunud tõed ja arusaamad pannakse kahtluse alla ning nende paikapidavust testitakse pidevalt uuesti. Sama kehtib ka ideoloogiliste tõekspidamiste kohta: nende usaldusväärsust ei määra traditsioonilised vahetegemised „parema” ja „vasaku”, „tagurliku” ja „uuendusliku” vahel, vaid vastavus ühiskonnas esilekerkivatele uutele väljakutsetele ja vajadustele. Refleksiivsus, teadlikkus olukorrast, valmisolek riskidele kiiresti ja adekvaatselt reageerida nõuab värsket ja eelarvamustevaba keskustelu ja koostöö võimalust, millele on vastunäidustatud jäigad suhtlusbarjäärid, umbusk ja vaenulikkus „teiste” vastu, olgu selleks poliitiline opositsioon, rahvuslikud ja soolised vähemused või teistsugusesse sotsiaalsesse kihti või ümbrusse kuuluvad inimesed. Miks? Ühelt poolt sellepärast, et ühine oht liidab ka väga erinevaid inimesi: HIV kandjaid, üleujutuse ohvreid, rahvusvahelise finantskrahhi tõttu kogu oma vara kaotanud inimesi, terrorismi hirmust halvatud lennureisijaid. Teisalt on spontaansed koostöövõrgustikud palju tõhusamad, kui nad on avatud erinevatele inimestele ja rajatud usaldusele, üksteise tugevate külgede ja heade ideede võimendamisele.

Eesti väiksus ja ressursside nappus suurendab meie ühiskonna haavatavust

Riskiühiskonna teooria on oluline paradigma Eesti arengu kavandamiseks, eriti arvestades Eesti väiksust, mis suurendab meie ühiskonna haavatavust nii keskkonnaohtude kui ka äkiliste majanduslike tagasilöökidest, ebasoodsate poliitiliste välismõjude ja sotsiaalsete konfliktide suhtes. Eesti inim- ja loodusressursside nappus ning samal ajal kõrge arengutempo (ülikiire liikumine avatud turumajandusse, agar kaasaminek tehnoloogiliste ja organisatsiooniliste uuendustega) mitmekordistavad meie ohustatust ebasoodsate välismõjurite või sisemiste kriiside korral. Senised kogemused suurõnnetuste ja kriisidega toimetulekul on olnud positiivsed meie naabrite abivalmiduse tõttu. Eesti enda suutlikkus kriisidega toime tulla on pälvinud väga teravat kriitikat. Samal ajal tuleb tõdeda, et Eesti ühiskonna areng nii tavakodanike kui poliitikute käitumise, valitsemise viisi, sotsiaalsete suhete ja organisatsioonikultuuri vallas liigub pigem riskiühiskonnale vastupidises suunas. Samal ajal kui riskide suurus ja kõikehõlmavus kasvab, on tugevnenud üldine rahulolu ja muretus. Elanikkonnas süveneb tarbijalikkus, levib ülevoolavalt optimistlik laenuvõtmine, ükskõikselt ja üleolevalt suhtutakse ohusignaalidesse ning üleauruseks peetakse solidaarseid kohustusi. Tendents tsentraliseerida ja kommertsialiseerida turvafunktsioone kandvaid institutsioone vähendab kodanike osalust ning valmisolekut nii omaenda kui kogu Eesti turvalisuse ja julgeoleku tagamiseks. Riigivalitsemises on maad võtnud erakondlik korporatiivsus, omamehelikkus ja suletus avalikkuse eest. Selle asemel, et kitsas ringis küpsenud otsustega kaasnevat arenguriske analüüsida, õigustatakse neid vältimatult majandusliku vajaduse, erakondadevaheliste kokkulepete või tõkestavate seaduste puudumisega. Riskiühiskonna kontseptsiooni autor Ulrich Beck hoiatab sellise riski eirava poliitilise käitumise eest: „...salgamine riske ei kõrvalda. Vastupidi: see, mis on mõeldud stabiliseerimispoliitikana, võib väga kiiresti muutuda üleüldiseks *de* stabilisatsiooniks. Asi ei piirdu sellega, et salajas hoitud riskid võivad järsku muutuda nii suure ulatusega

sotsiaalseteks ohtudeks, et nende poliitiline – mitte ainult teaduslik–tehniline – käsitlemine on industriaalühiskonnale omasele kergemeelsusele täiesti mõeldamatu. Ka demokraatlike õiguste internaliseerumise tõttu kasvanud tundlikkusega vajaliku tegutsemise suhtes ei ole pikas perspektiivis võimalik toime tulla pelgalt poliitilisi tühikäike demonstreerides ja kosmeetilis–sümboolseid operatsioone tehes. Samal ajal kasvab ebakindlus kõikides sotsiaalse elu valdkondades (elukutse, perekond, mehed, naised, abielu jne). "Tulevikušokk" (Toffler) tabab riskide süütuna näitamisele häälestunud ühiskonda ettevalmistamatult. Selle mõjul võivad rahva seas kiiresti kasvada poliitiline apaatia ja poliitiline künism ning ruttu laieneda juba tekkinud lõhe sotsiaalse struktuuri ja poliitika, parteide ja valijate vahel. Poliitikast kui niisugusest ärapöördumine tabab siis üha enam vahest mitte ainult selle üksikuid esindajaid või parteisid, vaid demokraatia mängureeglite süsteemi tervikuna. Ebakindluse ja radikalismi vaheline liit elustuks taas. Ähvardavalt kõlab uus hüüe *poliitilise juhi* järele. Igatsus "kõva käe" järele kasvab sedamööda, kuidas nähakse maailma enda ümber vankuma löömas. Nälg korra ja usaldatavuse järele elustab möödaniku vaimud. Kõrvalmõjusid ignoreeriva poliitika kõrvalmõjud ähvardavad selle poliitika muuta omaenda vastandiks. Lõpuks ei ole enam välistatud, et minevik, millest pole veel üle saadud, saab (kuigi teistes vormides) *võimalikuks* arenguvariandiks tulevikus." (Beck 2005, 285.)

Neid ohtlikke tendentse silmas pidades on strateegias "Säästev Eesti 21" keskendunud mitte üksikute riskide iseloomustamisele ja konkreetsete meetmete väljatöötamisele, vaid probleemile, milline peab olema otsustusmehhanism, mis muudaks Eesti ühiskonna vähem haavatavaks välis– või sisekeskkonnast kerkinud ohtude suhtes. Strateegias on kavandatud alternatiivne tee riskide tunnetamiseks ja ennetamiseks, mis toetub ühelt poolt osalusdemokraatia põhimõtetele, teiselt poolt õppiva ühiskonna ideedele. On välja pakutud tee riskiühiskonnale sobiva „voolava” ja paindliku poliitika väljakujundamiseks. Selle keskne institutsioon on rahvuslik arenguvõrgustik, mis hõlmaks nii erakondi, uurimiskeskusi ja ülikoole kui ka kodanikeühendusi.

Mis on rahvuslik arenguvõrgustik?

Tegu oleks erakondadevälise, poliitiliselt sõltumatu strateegilise arengu planeerimise ühendusega, institutsiooniga, mis töötaks välja pikaajalisi kavu, ühildaks eri valdkondade strateegiaid ning jälgiks nende elluviimist. Rahvuslik arenguvõrgustik on üles ehitatud võrgustiku põhimõttel, kuhu kuuluvad nii riigiasutuste, erasektori, kodanikeühenduste, poliitiliste parteide kui ka avalik–õiguslike asutuste (ülikoolid, Teaduste Akadeemia) esindajad. Võrgustiku roll oleks lähteülesannete kujundamine arengustrateegiatele, mille (alternatiivsete versioonide) koostamine tellitakse avaliku konkursi korras nii avalik–õiguslikelt kui ka eraõiguslikelt analüüsikeskustelt. Rahvuslik arenguvõrgustik korraldaks eri variantide arutelusid kolmanda sektori rühmitistega, nende avalikke läbikaalumisi ning kujundaks arengukavad, mis lõppkokkuvõttes lähevad seadusandjale heakskiitmiseks. Võrgustiku koordineeriv lüli võiks olla näiteks Arenguagentuur, mis töötaks sihtasutuse või avalik–õigusliku institutsioonina ning mille kaudu rahvuslikku arenguvõrgustikku ka finantseeritaks. Analoogselt Soome SITRA mudeliga võiks taoline võrgustik koos uute arenguideede väljatöötamisega tegelda ka uue, strateegiliselt mõtlema majandus– ja poliitilise eliidi koolitamisega. Rahvuslik arenguvõrgustik oleks koht, kus valdkondlikud

arengustrateegiad seotakse üldiste arengukavadega, monitooritakse nende realiseerimist, pakutakse täpsustavaid ja korrigeerivaid meetmeid ning võrreldakse Eesti arengut ja suundumusi maailmatrendide ja teistes riikides kavandatavaga. Selline skeem muudaks pikemaajalise arengu kavandamise „istuva valitsuse” kontrolli suhtes suhteliselt autonoomseks ning viiks selle protsessi laiemale alusele, tagades liikumise ühiskonna „enesejuhtimise” mudeli suunas (Säästev Eesti 21, 57).

Riigikogu arutelus 1. juunil 2005 ei jõutud mingile otsusele pakutud juhtimismudeli rakendamise suhtes. Ainsana leidis idee mainimist Urmas Reinsalu sõnavõttus: „Huvitav on see, et kui räägitakse riikluse arengust, siis on toodud sisse konkreetne plaan. Ma tsiteerin: „... püsiva nn rahvusliku arengu võrgustiku (RA) loomine, mis toimiks ühiskonna strateegilise enesejuhtimise instrumendina.” See oleks erakondadeväline, üles ehitatud võrgustiku põhimõttel, kuhu kuuluvad nii riigiasutuste, erasektori, kodanikuühenduste, poliitiliste parteide kui ka avalik-õiguslike asutuste esindajad. RA rolliks oleks lähteülesannete kujundamine riigi tuleviku arengule. Kulude koha pealt, kui me vaatame seda teksti, räägitakse ainult hariduskuludest, RA kulusid siin sees ei ole. Parlament peaks selle dokumendi kinnitama, andma kellelegi ülesande asuda RA-d moodustama. Mis institutsioon see on, kas nendest kuludest oli juttu?” (Riigikogu 2005. aasta 1. juuni istungi stenogramm.)

Paraku jäi ülesanne asuda tegelema rahvusliku arengu võrgustiku loomisega Riigikogu poolt andmata. Ka ettepanekud Riigikogu strateegilise arengu või nn tulevikukomisjoni moodustamiseks on korduvalt maha hääletatud. Mõnevõrra sarnase sihiga loodud Ühiskondliku Leppe Sihtasutus pole aga suutnud kujuneda arvestatavaks kodanikuühiskonda mobiliseerivaks vastukaaluks järjest enam valitsevate erakondade monopoolseks mängumaaks kujuneval Eesti poliitikaväljal.

Kõik on vastastikku seotud, kuid määrav on kultuur

Eesti poliitikat valitsenud majanduskeskse arenguparadigma üks kahetsusväärseid tagajärgi on kultuuri marginaliseerimine. Selle karjuvalt ilmekaks näiteks sai keskkonnaminister Villu Reiljani kuulus nõuanne kultuuritegelastele jääda „oma liistude juurde” ja mitte toppida oma nina presidendivalimisse. Ometi oli just minister Reiljan see, kes valitsuse nimel esitas Riigikogule säästva Eesti strateegia, mille põhisõnum on kultuurikeskne roll nii majandusedu, sotsiaalse sidususe kui ka keskkonnahoiu seisukohalt.

”Vastasmõjude hindamine osutab, et kõige enam mõjutab teisi eesmärke (ja ka nende komponente) kultuuriruumi elujõulisus, mille mõju hinnati tugevaks kõigile kolmele ülejäänud eesmärgile. See omakorda tähendab, et jõupingutused just selle eesmärgi osas võivad omada kõige tugevamat mõju ka ülejäänute saavutamisele. Seega, tõstes kultuuriruumi elujõulisuse eesmärgi keskele kohale, andes talle teatud määral tähtsama osa teiste eesmärkidega võrreldes, on alust potentsiaalselt loota, et paralleelselt saavutatakse vähemalt mõni ülejäänud eesmärkidest või nende komponentidest.” (Säästev Eesti 21, 31.)

Kultuuriruumi elujõulisust defineeritakse strateegia raames väga laialt kui *eesti traditsioonil ja keelel põhinevat ühiskonnaelu korraldust, mille kandjad on ennast eestlastena määratlevad ja eesti keeles suhtlevad inimesed*. Kultuuriruumi elujõulisust saab määrata,

analüüsid eestikeelse kultuuri kandjaid ja nende levikut, kultuuri uuenduslikkust ja avatust, funktsionaalsust ja dünaamilisust.

Strateegia toob esile kultuuri mehhanismid, mis võimaldavad eesti rahvusliku identiteedi (kultuurilise kokkukuuluvuse) püsimist ja tagavad eesti rahvuskultuurile omaste väärtuste, traditsioonide, käitumismudelite ja elulaadi elementide edasikandumise põlvest põlve, samuti nende omaksvõtu Eesti uusasukate poolt. Nende mehhanismide tuum on rahvuskeelne haridus, rahvuskeelel põhinev kultuuriloom (sealhulgas teadus), rahvuskeelse suhtlemise ning rahvuslike kultuuriväärtuste ja käitumismallide funktsionaalsus igapäevases elukorralduses ja kõigis eluvaldkondades. Seega ei keskendu strateegia kultuurist rääkides niivõrd kultuuri *tarbimisele* kuivõrd *kultuuriloomele* ja *kultuuriväärtuste säilitamisele*, *reprodutseerimisele* ja *transmissioonile* selle kõige laiemas mõttes, mis hõlmab nii professionaalsete kunstnike ja teadlaste tööd, kultuuriasutuste, meedia ja kooli rolli kui ka rahva kultuuriloomet selle igapäevases kontekstis: väärtusteadvuses ja keeles, traditsioonides, kommetes, inimsuhete ja eneseväljenduse laadis, lastekasvatases, kodu- ja töökultuuris, loodushoius.

Suurimate ohtudena kultuuriruumi elujõulisusele on strateegias nimetatud (Säästev Eesti 21, 14):

- eesti keelt kõnelevate inimeste arvukuse füüsiline vähenemine;
- eesti keele ja kultuuri väljatõrjumine teiste keelte ja kultuuride mõjukuse kasvu tõttu Eesti kultuuriruumis;
- eesti keele ja kultuuri teatav stagneerumine, kohanematus uue globaalse tsivilisatsiooni (infoühiskonna ja tehnokultuuri) nõuetega, mistõttu väheneb rahvuskultuuri funktsionaalsus ning nõrgeneb motivatsioon tema säilimiseks;
- eesti keele ja kultuuri labastumine rahvusvahelise rämps-kultuuri mõjul;
- ressursside puudumine eestikeelse kultuurivaramu talletamiseks ja kättesaadavuse tagamiseks, sealhulgas oluliste kultuuritekstide (rahvaluulevaramu, kultuuriloolise arhiivi, muusika, eesti kirjandusklassika, eesti kujutava kunsti varamu, salvestatud teatrietenduste, eesti filmide, raadio ja TV arhiivi jms) kättesaadavaks tegemiseks digitaalkeskkonnas.

Strateegia rõhutab looduskeskkonna tähtsat kohta eesti kultuuritraditsioonis, vajadust ja võimalust sünteesida moodne ökoloogiline maailmapilt, keskkonnahoidlik käitumine ning haridus nende väärtustega, mis on püsinud aastatuhandeid eestlaste looduslähedases maailmavaates. Paraku on ajalugu näidanud, et vaesuses vaevlevad ühiskonnad, kui nad on lahti kistud eelindustriaalsest maalähedasest eluviisist ja suunatud lääneliku turukonkurentsi rajale, ei ole enam võimelised loodussäästlikult majandama. Ka Eesti on Läänemere suurim õhusaastaja mitte halvast tahtest, vaid vaesusega kaasnevast odavalt läbiajamise vajadusest. Tartu Ülikooli ajakirjanduse ja kommunikatsiooni osakonna 2005. aasta novembris korraldatud uuringust „Mina. Maailm. Meedia” selgub, et Eestis on valmis keskkonnasäästlikku eluviisi teadlikult harrastama ligikaudu 35% elanikkonnast – madalama sissetulekuga rühmadest 29%, kõrgema sissetulekuga rühmadest 41%. Seega võib oletada, et keskkonnasäästlike põhimõtete üldkehtivus ja ühtlasi ka motivatsioon vastavate seaduste ja

reeglite üldiseks täitmiseks on praegu vähem tõenäoline kui ühiskonnas, mille jõukus on praegusega võrreldes mitmekordselt kasvanud. Soome ja Rootsi näide tundub selles suhtes kõnekas. Seega ei taga ühiskonna rikkuse kasv iseenesest suuremat keskkonnateadlikkust, kuid loob eeldused ökoloogilise teadvuse ja keskkonnahoidliku käitumise edendamiseks ja levitamiseks poliitika ja seadusandluse, kasvatus- ja hariduse, kunsti ja meedia vahenditega.

Kultuuri, sealhulgas hariduse ja teaduse keskne roll Eesti jätkusuutlikkuse tagajana on lahutamatu seotud innovatiivsusega majanduses ning ühiskondliku elu korralduses, teisalt aga ühiskonna sidususega. Kultuuri ja ühiskonna seos väljendub ilmekalt teadmusühiskonna visioonis Eesti jätkusuutliku arengu soovitud teena. Eestis on rohkem harjutud kasutama mõistet teadmispõhine majandus kui teadmusühiskond (*knowledge society*) või ka teadusmajandus (*knowledge economy*), mida kasutatakse Euroopas. Vahe ongi selles, kas teadust ja teadmisi käsitletakse ainult rikkuse tootjana kõrgtehnoloogilises postindustriaalses majanduses või nähakse teadmist laiemalt – kui vaimset varandust, ühiskonna haridust, milles teaduslik ja tehnoloogiline teadmine on sünteesitud eetika ja väärtustega ning mis omandab otsustava rolli ka juhtimises ja poliitikas.

Jätkusuutlik on ainult õppiv ühiskond

Kui teadmispõhise majanduse mõiste asetab rõhu tehnoloogilistele uuendustele ning teaduse ja arendustegevuse rakendamisele tootlikkuse kasvu saavutamiseks, seostab teadmusühiskonna kontseptsioon tehnoloogilist innovatsiooni ja inimarengut, nähes haridust, tervist ja sotsiaalset sidusust majandusliku arengu alustena. Need Euroopa Liidu nn Lissaboni strateegias sätestatud teadmusühiskonna arengu põhimõtted kajastuvad ka „Säästva Eesti” strateegias:

1. tööealise elanikkonna üldise haridustaseme tõstmine vähemalt keskhariduseni;
2. kogu elanikkonna hõlmamine elukestva õppega;
3. uute teadlaste ja inseneride põlvkonna piisava arvukuse tagamine ja sellele atraktiivsete rakendusvõimaluste loomine;
4. ülikoolide teadustegevuse intensiivistamine ja teadlaste järelkasvu tagamine.

Lissaboni strateegias on rõhutatud elukestva õppe seotust hariduse teadliku rakendamisega sotsiaalse sidususe suurendamiseks, „teadmisaegade” ja „teadmiskultuuri” vahelise lõhe ületamiseks. Pidades silmas negatiivseid demograafilisi trende kogu Euroopas, on inimeste pikemaajaseks töövõime ja tööjõu kvaliteedi säilitamiseks eriti tähtsaks peetud vanematele eärühmadele elukestva õppe eri vormide võimaldamist, sealhulgas õpingute jätkamist kõrgema taseme hariduse saavutamiseks või uue elukutse omandamiseks. Kõiki Euroopa maid kutsutakse üles radikaalselt suurendama investeeringuid haridusse, käsitledes neid mitte „valitsuse tarbimisena”, vaid „teadmusinvesteeringutena”. Seejuures rõhutatatakse vajadust tuua hariduse erasektori raha mitte avalike ressursside asemel, vaid nende täienduseks. Meil Eestis, kus tööjõu defitsiit on muutunud sotsiaalse ja majandusliku jätkusuutlikkuse suurimaks ohustajaks, on siiani saavutamata poliitilised kokkulepped, mis viiksid olukorrani, kus tööandja oleks huvitatud oma töötajate regulaarsest täiendusõppest ning üldharidustaseme tõstmise ja akadeemilise kraadiõppe toetamisest. See eeldab maksuseaduste muutmist ning tööandja kaetud töötajate hariduskulude käsitlemist

investeeringuna, mitte erisoodustusena. Sama peaks kehtima ka nende vahendite kohta, mida ettevõtted suunavad kutse- või kõrghariduse infrastruktuuri toetamise või professuuride sisseseadmisse.

Ehkki vajadusest viia hariduspoliitika vastavusse rahvastikupoliitikaga ja tööturu vajadustega on lõputult räägitud, pole senistes hariduspoliitilistes dokumentides näha radikaalseid vastuseid väljakutsele, mida esitab sündimuse vähenemine. Üleilmne majanduskonkurents ja kiired tehnoloogilised muutused suurendavad haritud ja arenguvõimelise tööjõu defitsiiti. Riskiühiskonna loogika kohaselt peaks haridus andma laia silmaringi, kujundama individuaalse infokasutuse oskust ja kriitilist eneseteadlikkust, looma valmisoleku muutusteks ja iseseisvaks otsustamiseks ning keskkonnas tekkivate probleemide kiireks ja adekvaatseks lahendamiseks. Traditsiooniline koolielu oma suhete jäikuse ja autoritaarsusega ning rõhuga passiivsele aineteadmiste reprodutseerimisele õppurite selliseid omadusi ei soosi. Innukalt propageeritav varajane kutsehariduslik spetsialiseerumine ja kutsehariduse vastandamine kõrgharidusele on ühiskonna sotsiaalse jätkusuutlikkuse seisukohalt samuti küsitav. Samal ajal puudub haridusstrateegiaks vajalik ühiskondlik kokkulepe Eesti üldisema sotsiaalse ja majandusarengu teede ning prioriteetide kohta. Loosunglikud lubadused seda kokkulepet ei asenda.

Eesti vajab Euroopa riikide n-ö kõrgliigasse jõudmiseks innovatiivsust ja loomingulisust ühiskonna kõigil tasandil. See ei teki käsu korras ning seda ei ole võimalik ka sisse osta. Innovatiivsus algab loomingulisest uusi ideid toetavast õhkkonnast igas klassis, igal töökohal ja kogu ühiskonnas. Seda saab luua ainult omavahel avatult suheldes, vastastikku häid ideid tunnustades ja võimendades ning koostööd "ärapanemisele" eelistades.

Sotsiaalteadusliku enesetunnetuse vajadus

Kuidas ikkagi jõuda erakondade konkurentsi kesksest poliitikaprotsessist kogu ühiskonda kaasa haarava osaluseni? Täieliku osalusühiskonna mudel on demokraatia vormina ahvatlev, kuid nagu tõdevad ka „Säästva Eesti 21” autorid, kätkeb endas ebaefektiivsuse ohtu: “Stsenaarium käivitub aeglaselt, kuna eeldab ühiskonnas kindlate kvaliteetide (väljakujunenud kodanikeühiskond, erisuste talumine, läbirääkimisoskused, madal autoritaarsus) kriitilist massi, aga ka heaolu sellist taset, mis lubab inimestel kulutada rohkem aega sotsiaalsele dialoogile. Keskne oht on seotud ajakaotusega – otsuste tegemise protsess muutub pikaajaliseks, läbirääkimised venivad, paljude otsuste vastuvõtmine võib jääda hiljaks. Eriti pikaajaliste koordineeritud jõupingutusi nõudvate programmide käivitamine on siin suure subjektide arvu ja aktiivselt väljendatavate erihuvide tõttu raskendatud.” (Säästev Eesti 21, 41.)

Erihuvide paljususe mitteamestamisel tõrjutakse teatud osa ühiskonnast lihtsalt kõrvale Riigikogus sissetöötatud kahetsusväärse “teerullipoliitika” sarnaselt. Huvide mitmehäälsuse vähendamiseks vajalik avalik arutelu viib (piisava aja olemasolul) suhtelise üksmeele kujunemisele ainult siis, kui:

1. kõik aruteludest osavõtjad seavad oma siiraks eesmärgiks kokkuleppe saavutamise ega harrasta teadlikku demagoogiat ja poliitilist kaikavedu;

2. kui üksmeele saavutamiseks toetatakse ühiskonna olulistele ühiskonnaväärtustele ja
3. kui avalikus arutelus kasutatakse mõisteid ja argumente, mille sisu pole pelgalt emotsionaalne ja individuaalsest argikogemusest lähtuv, vaid põhineb teaduslikel üldistustel ja kontrollimist ning sisulist vaidlust võimaldavatel väidetest. Ehkki ka teadlaste kasutatavad teooriad ja üldistused vananevad ja on vaidlustatavad, on nende paikapidavuse ja vaidlustamise reeglid läbipaistvad, erinevalt mütoloogilistest ja puhtemotsionaalsetest uskumustest. Kujutletavas kodanikuühiskonna, teadlaste ja poliitikute dialoogivõrgustikus jõutaks kiiremini ja tulemuslikumalt vastastikusele arusaamisele, kui arutelu toetuks rohkem nüüdisaegsetele teaduslikele arusaamadele ja objektiivsetele andmetele eri osapoolte nägemuste ühismõõdukuna.

Paraku on just ühiskonnaelu, poliitikat ja ajalugu puudutavad arusaamad mõnigi kord rohkem müütide ja emotsioonide kui teaduslike arusaamade vallast. Liiga sageli on ka Riigikogu kõnetoolis või valitsuse pressikonverentsil väljaöeldud argumendid pelgalt subjektiivsed argiteaduslikud hinnangud. Üks põhjus peitub selles, et Eesti ühiskonna, isegi meie eliidi sotsiaalteaduslik haritus on veel liigagi palju Nõukogude aja "punaste ainete" põhjaga. Enesestmõistetavalt kõnelevad (mõtlevad) ka juhtivad liberaalpoliitikud ikka veel majandusest kui baasist ja kultuurist ning poliitikast kui pealisehitusest ning on veendunud majanduskasvu lineaarses mõjus sotsiaalsele heaolu paranemisele. Iseloomulik on ülim lihtsustamine ja lahterdamine ühiskonna probleemide käsitlemisel, selmet püüda keerukat terviküsteemi mõista, mis aitaks näha üksikotsuste ja harukondlike poliitikate kaugeleulatuvaid sotsiaal-ökoloogilisi, sealhulgas kultuurilisi ja psühholoogilisi tagajärgi. Arusaam sotsiaaluuringute vajalikkusest piirdub huviga arvamusküsitluste reitingute vastu.

Tervikliku visiooni puudus on seotud kodanikuhariduse puudulikkusega

Samal ajal on eesti keeles ilmunud piisav hulk tänapäeva sotsiaalteaduslikku mõtteviisi esitavaid nüüdisühiskonna mõistmiseks võtmetähendusega teoseid, nagu Jürgen Habermasi „Avalikkuse struktuurimuutus” (2001), tsiteeritud Ulrich Becki „Riskiühiskond”, Pierre Bourdieu „Praktilised põhjused” (2003), Michel Foucault' „Teadmiste arheoloogia” (2005) jt, mille ideestiku tundmine aitab vabaneda vulgaarmarksistlikest stampidest. Ka Eesti sotsiaalteadlaste uuringute tulemusi on juba piisavalt (vt näiteks Eesti inimarengu aruanne 1995–2003; Kutsar 2002; Lauristin, Heidmets 2002; Saar 2002; Vetik 2002; Kalmus, Lauristin, Pruulmann–Vengerfeldt 2004), et Eesti ühiskonna probleeme ja nende põhjusi arutades tugineda mitte müütidele ja subjektiivsetele arvamustele, vaid empiirilistele teadmistele ja põhjuste analüüsile, puudutagu see sotsiaalset ebavõrdsust, muulaste integratsiooni, väärtuste ja identiteedi muutusi, rahva tervist, tööturu arengut või muid probleeme. Rohkesti sotsiaalseid, majandus- ja kultuuriprotsesse hinnata aitavaid andmeid pakuvad nii statistikaamet kui ka ministriumide tellitud ning Interneti kaudu kättesaadavad uuringud. Kuid selleks, et nende andmete põhjal luua terviklikku pilti ühiskonnas toimuvast, protsesside vastastikustest mõjudest, näiteks hoomata seoseid rahvastiku-, identiteedi-, haridus-, meedia-, majandus- ja julgeolekupoliitika vahel, ei piisa ainult arvude teadmistest. Vaja on sotsiaalteaduslikul haritusel ja diskussioonil põhinevat kriitilist refleksiooni, sotsiaalfilosoofilist lähenemisenurka. Painav visioonipuudus Eesti poliitikas on vähemalt osalt seotud just sotsiaalteadusliku harituse ning selle ühe osa,

kodanikuhariduse üldise puudulikkusega. Paraku on sotsiaalteaduslik komponent nii vanas kui ka uuendatud üldhariduse õppekavas jäänud vaeslapse ossa. Kõrghariduses ei pakuta nüüdisaegseid teadmisi ühiskonna kohta ei inseneridele, arstidele ega loodusteadlastele, ehkki nende seast võrsub nii poliitikuid kui ka mõjukaid firmajuhte. Levinud müüt „sotsiaalteadlaste liigsest produtseerimisest” samastab iga lihtlase ärikoolituse ühiskonnauuringutega. Viimaste jõudmiseks rahvusvaheliselt arvestatavale ja Eesti ühiskonna enesetunnetusvõimet tõhusalt tõstvale tasemele tuleks senisest palju enam panustada. Ühiskonnaelu juhtimine vigade ja eksituste meetodil ei suuda tagada üleilmses riskiühiskonnas väikesele ja haavatavale Eestile parimat arengustrateegiat. Õppivatele ühiskonnaliikmetele lisaks vajab jätkusuutlik ühiskond õppimisvõimelisi, enesekriitilisi juhte ja poliitikuid.

Kasutatud kirjandus

Beck, U. (2005). Riskiühiskond. Teel uue modernsuse poole. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.

Beck, U., Giddens, A., Lash, S. (1994). Reflexive Modernization. Politics, Tradition and Aesthetics in the Modern Social Order. Cambridge: Polity Press.

Bourdieu, P. (2003). Praktilised põhjused. Teoteooriast. Tallinn: Tänapäev.

Eesti inimarengu aruanne 1995–2000. Tallinn: ÜRO Arenguprogramm.

Eesti inimarengu aruanne 2001–2003. Tallinn: Tallinna Pedagoogikaülikool, Rahvusvaheliste ja Sotsiaaluuringute Instituut.

Eesti säästva arengu riikliku strateegia "Säästev Eesti 21" heakskiitmine. Riigikogu 2005. a 14. septembri otsus. – Riigi Teataja I 2005, 50, 396.

Foucault, M. (2005). Teadmiste arheoloogia. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.

Habermas, J. (2001). Avalikkuse struktuurimuutus. Tallinn: Kunst.

Kalmus, V., Lauristin, M., Pruulmann–Vengerfeldt, P. (toim) (2004). Eesti elavik 21. sajandi algul: ülevaade uurimuse „Mina. Maailm. Meedia” tulemustest. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.

Kutsar, D. (toim) (2002). Elutingimused Eestis viis aastat hiljem. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.

Lauristin, M., Heidmets, M. (eds) (2002). The Challenge of the Russian Minority: Emerging Multicultural Democracy in Estonia. Tartu: Tartu University Press.

Riigikogu 1. juuni 2005 istungi stenogramm.

Saar, E. (toim) (2002). Trepist alla ja üles: edukad ja ebaedukad postsotsialistlikus Eestis. Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus.

Säästev Eesti 21. Eesti säästva arengu riiklik strateegia „Säästev Eesti 21” (2005). Tallinn: Keskkonnaministeerium.

Vetik, R. (toim) (2002). Kaks Eestit. Tallinn: Tallinna Pedagoogikaülikooli Kirjastus.